вербал ва новербал ҳолатлар фақат қорақалпоқ, қозоқ халқи менталитетида учрайдиган, уларнинг меҳмонга бўлган ҳурмати ниҳоят даражада юқори эканлигини кўз-кўз этувчи жиҳатлардир.

Хуллас, биз таҳлил этган ўзбек ва қорақалпоқ менталитетига мансуб урф-одат, анъаналарнинг лисон орқали тавсифланиши ушбу тиллар тилла сандиғидаги жавоҳирларга тенг лексик бирликларнинг лисоний манзара яратиш сарҳадлари бағоят кенглигини далолатлайди.

Адабиётлар

1. Колесов В.В. Русская ментальност в языке и тексте. СПб., 2006. –С.624.
2. Гуревич А.Я. Жак Ле Гофф и «новая историческая наука» во Франции. –Екатеринбург: 2005.
3. Блинова Л.С., Лазарева Е.И. Немецко-русский словарь (Deutsch-russisches Worterbuch). –М.: «Астрель», 2012.
4. Инглизча-ўзбекча луғат. –Тошкент: «Тафаккур бўстони», 2009.
5. Щукин А.Н. Лингводидактический энциклопедический словарь: более 2000 единиц. –М.: Астрель: АСТ: Хранитель, 2008.
6. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 5-жилд. –Тошкент: ЎзМЭ, 2003.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2-жилд. –Тошкент: ЎзМЭ, 2006.
8. Радбиль Т.Б. Основы изучения языкового менталитета. –М.: Флинта: «Наука», 2010.
9. Тошбоев Б. Миллий характер шаклланиши ва такомиллашувининг ижтимоий-фалсафий масалалари: Филол. фан. фалсафа док-ри дисс (PhD). –Самарқанд: 2018.
10. Аширов А. Этнология. Иккинчи нашр. –Тошкент: «Янги нашр», 2015.
11. Abdinazimov SH., Tolibayev X. Lingvokulturologiya. –Nokis: «Qaraqalpaqstan», 2020.
12. Тошбоев Б. Кўрсатилган иш.
13. Одилов Ё. Тил ва менталитет. // Ўзбек тили ва адабиёти. –Т.: 2021. №3.
14. Сафаров Ш., Тоирова Г. Нутқнинг этносоциопрагматик таҳлили асослари. –Самарқанд: СамДЧТИ нашри, 2007.
15. Мамбетов К. Қарақалпақлардың этнографиялық тарийхы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1995.
16. Низанов М. Қорақалпоқлар. Иккинчи китоб. –Нукус: «Билим», 2021.
17. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2-жилд. –Тошкент: ЎзМЭ, 2006.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада тил ва менталитет тушунчалари шарҳланиб, уларнинг доимий ҳамроҳлиги кўрсатилган, шунингдек, ўзбек ва қорақалпоқ халқлари менталитетига хос тасаввурларнинг лисонда акс этишига доир мулоҳазалар умумлаштирилган.

РЕЗЮМЕ. В статье интерпретируются понятия языка и менталитета, показывается их постоянное сосуществование, а также обобщаются размышления об отражении в языке представлений, характерных для менталитета узбекского и каракалпакского народов.

SUMMARY. In this article, the concepts of language and mentality are interpreted, their constant companionship is shown, and the reflections are summarized of the imaginations specific to the mentality of the Uzbek and Karakalpak peoples in the language.

ОЛАМ ПАРЕМИОЛОГИК МАНЗАРАСИДА МИФОЛОГИК КОНЦЕПТОСФЕРА БИРЛИКЛАРИНИНГ ВОҚЕЛАНИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

Г.К.Кдырбаева – *филология фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент*

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: миф, мифология, мифологик концептосфера бирликлари, когнитив-дискурсив ёндашув, олам паремиологик манзараси.

Ключевые слова: миф, мифология, единицы мифологической концептосферы, когнитивно-дискурсивный подход, паремиологическая картина мира.

Key words: myth, mythology, units of mythological conceptual sphere, cognitive-discursive approach, proverbial worldview.

Сўнгги ўн йилликда лингвистик факт ва жараёнларни чуқуррок ўрганиш имконини берувчи бир қатор тадқиқот метод ва ёндашувлари ишлаб чиқилди, улар орасида лингвомаданий таҳлил методи ва когнитив-дискурсив ёндошув муҳим ўрин тутади. Бизнинг фикримизча, рақам номларининг таркибий-семантик тавсифини ва мифологик дискурсдаги концептосфера бирликларин воқелантирувчилар сифатида ўрганиш, ракамларнинг ҳозирги кундаги мавжуд хусусиятларин қўшимча элементлар билан тўлдириш имкониятини пайдо қилади, чунончи, таққосланадиган бирликларнинг семантикасини, қисман тузилиши ва дискурсдаги гавдаланиш хусусиятларин аниқлаштиришга имкон беради.

Миллий-маданий ҳодиса бўлган мақолларнинг ўзига хос хусусиятларидан бири шундаки, уларда халқнинг борлиққа, яъни, динга, табиатга муносабатлари белгиланади. Мифологик концептосфера бирликлари одам, жинс, оила, ижтимоий ҳаёт, одоб-аҳлоқ, эстетика, хис туйғу ва бошқа ҳодисаларда ҳар хил гавдалантирувчилар воситасида воқеланади. Бу жиҳатдан концептлар умуминсоний категориялар вазифасини бажара оладилар, чунки улар амалда барча тилларда миллий маданият тушунчаси сифатида мавжуд, зеро улар муайян маданият замирида вужудга келиб, миллий ўзига хосликларга эга.

Мазкур ишимизда, этнолингвистика, мифология, когнитив тилшунослик ва лингвомаданиятшунослик йўналишлари наздида ўрганишни мақсад қилиб қўйганмиз, ва олдинги шу йўналишдаги кўп сонли тадқиқотларда ўрганилмаган масалалар ва очиқ қолган саволларга жавобларни топишга харакат қиламиз. Жумладан, паремиологик бирликлар тил ва маданиятнинг лексико-семантик бирлиги сифатида муайян мавзуий гуруҳлар асосида тадқиқ қиламиз, чунончи борлиқ ва инсон фаолиятининг турли кўринишларининг ўзига хос хусусиятлари уларнинг мифологик концептосфера билан боғлиқликда ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Мақол ва маталлардаги таянч компонентларни фарқлаш асосида уларнинг майдон структурасини ва мифологик концептосферани ташкил қилувчи воқелантирувчиларни аниқлаш ҳамда шу орқали мазкур бирликларни таснифлаш тамойилларини белгилаб олиш зарур.

Инсон интеллекти: мақолларни когнитив-дискурсив ёндашув наздида таҳлил қилиш қорақалпоқ ва инглиз ҳалқининг интеллектга, ақлга, доноликка муносабатини аниқлашга ёрдам беради. Қорақалпоқ тилида интеллект концептин воқелантиручи паремиологик бирликлар сони инглиз тилидаги мақоллардан бир мунча кўп миқдорни ташкил қилиниши аниқланди. Бу ҳолат қорақалпоқ олам лисоний ва миллий манзарасида бой инсон интеллектуал жиҳатдан бой инсон сифатида идрок қилинишидан дарак беради: *A great ship asks deep waters; A wise man changes his mind, a fool never will; Brevity is the soul of wit; If things were to be done twice all would be wise; Reason does not come before years; Knowledge in youth is wisdom in age; Have an old head on young shoulders; Who knows most, speaks least; Out of the mouths of babes* [https://hallofpeople.com/en/proverbs/a1.php]; Мақоллар

тузилишининг энг муҳим ва доимий тамойиллардан бири бу зиддиятли ўхшатишдир, яъни *ақллилик* ҳақида фикр юритиладиган бўлса, унинг қарама-қарши хусусияти – *ахмоқлик, тентаклик, ақлсизлик* ҳақида ҳам албатта эслатилади. Таҳлилга тортилган нақл-мақоллар интеллект концептин воқелантиради, зеро улар имплицит маънода гавдаланган, мазкур паремиологик бирликларнинг таркибий қисмида мифологик концептосфера бирликлари иштирок этади: *ship, waters, soul, years, youth, age, an old head, shoulders, mouth.*

Кема мифологик концептосферада мавҳумликни гавдалантирувчи идентификатор ҳисобланади, кема билан боғлиқ Тесей кемаси, Крейсер Аврора, Нагльфар ҳақида мифлар мавжуд бўлиб уларнинг ҳаммасида "мавҳумлик" воқеланган. Сув қадим замонлардан одамлар учун энг табиятнинг ғайритабий элементлардан бири бўлиб келган. Сув сеҳрли манбадан пайдо бўлган деб ҳисобланган. Сув мифологик концептосфера бирлиги сифатида "сеҳр", "куч", "макр" каби концептларни воқелантиради. Сув ҳақидаги япон мифида Дзингу императрицаси Рюдзиндан Кореяни босиб олиш учун ёрдам сўрайди. Аждаҳо хабарчиси унга икки марваридни олиб келди: тошқин ва сувнинг қайтиши. Дзингу Япония флотининг Кореяга олиб боради, денгизда уларга Корея ҳарбий кемалари қарши чиқади. Дзингу сувга тош отди ва корейс кемалари қуруқликка чиқиб қолади. Кореялик жангчилар пиёда ҳужум қилиш учун кемаларидан сакраб тушаётганларида, Дзингу денгиз тубига тош отди. Ҳамма сув орқага югурди ва душманларни сув тубига ғарқ қилди. Мазкур миф рус тилидаги "Большим кораблям большое плавание" нақл-мақоллари тўлиқ воқелантирувчиси ҳисобланади.

Таъкидлаганимиздек қоракалпоқ олам апремиологик манзарасида "интеллект" концептин воқелантирувчи "ақыл" компонентли нақл-мақоллар сони 83тани ташкил қилади, жумладан мазкур концептнинг *"билимли", "дана", "саналы", "если", "баслы", "парасатлы"* каби компонентлари мавжуд, зеро биз айнан "ақыллы" вербализаторин таҳлилга торттик: *Өгизди өрге салма, Канатың сынар, Аҳмаққа* ***ақыл*** *айтпа, Сағың сынар;* ***Ақыллының*** *белгиси, Алтыннан келер сөзлери. Ақылсыздың белгисин, Айтып турар көзлери; Басында* ***ақылы*** *жоктың, Еки аяғыңда тынымы жок;* ***Ақылға*** *— ишарат, Аҳмаққа — касапат; Қанша әстен журсе де, Тасбақа жолды өндирер.* ***Ақыл*** *менен айтылган сөз, Биймазаны көндирер; Ашыў-душпан,* ***ақыл****-дос,* ***Ақылыңа ақыл*** *қос;* ***Ақыллыда*** *ашыў болмас;* ***Ақыл****-жастан шығады, Хасыл-тастан шығады, Жүйрик тай ғүнаннан шығады;* ***Ақыллының*** *сөзи қысқа, Айтағойса болар нусқа;* ***Ақылсыздың*** *тили бай,* ***Ақыллының*** *қолы бай;* ***Ақылсыз*** *достан,* ***Ақыллы*** *душпан артық; Тынықлық қандай, суўды көр, Шайқала берсе былғанар, Былғанса өмир қәдири,* ***Ақыллы*** *буған ойланар; Жаўдырап шалған көк өсик Қуяшлы жазы болмаса, Сулыўлықтан пайда жоқ,* ***Ақыл****-хуўшы болмаса.*

Мазкур гуруҳдаги мақолларнинг таҳлилида асосан инсоннинг интеллектуал хусусиятлари эътиборга олинди ва инглиз тилида "wise, wit, wisdom, head, knowledge" каби вербализаторлар воситасида, қоракалпок тилида эса мазкур мавзуий гуруҳнинг асосий компоненти "ақыл" воситасида гавдалантирилган мисоллар танлаб олинди. Ваҳоланки, ушбу гуруҳда*"билимли", "дана", "саналы", "если", "баслы", "парасатлы"* каби компонентлар жадал қўлланиладиган лисоний бирликлари бўлгани билан, мазкур гуруҳнинг семантик майдонига кирувчи нақл мақоллар сони инглиз тилидаги мисолларга қараганда кўпчиликни ташкил килади. Айнан шу сабаб биз қорақалпоқ тилида "ақыл" компонентли интеллектни воқелантирувчи нақл-мақолларга тўхталдик. Таҳлил қилинаётган семантик гуруҳ компонентлари нақл-мақолларнинг таркибий қисмида бир бирларига таққосланяпти, аксарият ҳолларда инглиз ва қорақалпоқ тилларида компонентларнинг қиёсий қўлланилиши синтактик сатҳда амалга оширилиши аниқланди, бунда мақолларнинг антонимик жуфтликлари келтирилади: *A* ***wise*** *man changes his mind, a fool never* ***will;*** *Who knows* ***most****, speaks* ***least;*** ***Ақыллының белгиси****, Алтыннан келер сөзлери.* ***Ақылсыздың белгисин****, Айтып турар көзлери;* ***Ақылға*** *— ишарат,* ***Аҳмаққа*** *— касапат; Ашыў-****душпан****, ақыл-****дос****, Ақылыңа ақыл қос;* ***Ақыллы жигит*** *ел қорғайды,* ***Ақмақ жигит*** *елди хорлайды;* ***Жақсы болса қатының****, Келип турар жақының.* ***Жаман болса қатының****, Басыңнан кетер ақылың;*

Бу ўринда ҳар иккала тилда паремик заҳирадаги қарама – қаршилик, бир-бирига зидлик кўзга ташланади. Шу каби ҳодисалар инглиз тилига караганда қорақалпоқ тилида кўп учрашини алоҳида таъкидлашимиз керак.

Ташқи кўриниш: Қорақалпоқ ва инглиз маданиятидаги мифологик концептосфера бирликларининг баҳоловчи структураси қатор кўрсаткичлар билан ифодаланади. Бунда концептосферадаги биринчи гуруҳ мақолларга «ташқи кўриниш», «ҳаракат (муомила) тарзи», «хулқ-атвор» универсал белгиларни ифодаловчи мақоллар кирса, иккинчи гуруҳ «шахснинг хусусиятлари», масалан, «қалб», «юрак», «кўнгил», «қобилият» ва ҳоказоларни ифодаловчи мақолларни ўз ичига олади. Кейинги ўринларда ҳар иккала тил соҳиблари маданиятида ва тилида муҳим рол ўйновчи ва конкрет тилнинг ўзига хос хусусиятларини очиб берувчи хусусий характерни ифодаловчи белгига эга мақолларни киритиш мумкин.

Бу мисолда одамга хос универсал белги сифатида унинг ташқи кўриниши ва ҳаракат тарзи, яъни кўзнинг ишвалилиги, ғамзалилиги таърифланмоқда. Қиёсланаётган тилларда одамнинг ташқи кўринишини баҳоловчи таснифда юз, қомат, қадам ташлаш, кийими каби эмоционал таъсир тушунчаларини ифодаловчи омиллар устуворлик қилади*:* ***A black hen*** *lays* ***a white egg****; Don't judge* ***a book*** *by its cover; All are not* ***hunters*** *that blow* ***the horn****; All that glitters is not* ***gold****; Appearances are deceitful; You cannot judge* ***a tree*** *by its bark; You can't tell* ***a book*** *by its cover; Good* ***clothes*** *open all doors; Speak of* ***the devil*** *and he will appear;* ***A monkey*** *in silk is a monkey no less;* ***Clothes*** *do not make the man;* ***A blind man's*** *wife needs no paint; There is many* ***a good cock*** *come out of a tattered bag; What you see is what you get* [https://hallofpeople.com/en/proverbs/a1.php].

Ташқи кўриниш мавзуий гуруҳни воқелантирувчи мифологик концептосфера бирликлари: *a black hen, a white egg, a book, hunters, horn, gold, a tree, clothes, a door, devil, a monkey, cloth, a blind, a tattered bag.*

Қора товуқ ҳақидаги эртак рус адабиётида Антони Погорелский муаллифлигида мавжуд. Ява оролида маҳаллий аҳоли учун қора товуқ умуман хаёлий қаҳрамон эмас. Улар Индонезияда, Марказий Ява оролида яшайдилар. Бу зотнинг хўрозлари одатда ҳашаматли узун думга эга, аммо бу товуқларда ҳам ажойибдир. Қора товуқнинг ватанида маҳаллий аҳоли худоларга қурбонлик қилишади. Бу қуш унумдорлик ва омаднинг рамзи ҳисобланади. Қора товуқнинг ташқи кўриниши хунук бўлганлиги сабаб дуал компонетлар ва маънолар ифодаланганлиги берилади.

Ҳаёт дарахти кўплаб маданиятларда мифологик тасвирдир. Халқ оғзаки ижодида ва Библияда таърифланган жаннат ўртасидаги ҳаёт дарахти концептини воқелантирувчи мотивдир. Дин, фалсафа ва мифологияда ҳаёт дарахтининг мифологик концептосферани гавдалантиради. Сайёрадаги барча ҳаётнинг ўзаро боғлиқлигини билдиради ва эволюцион

маънода умумий келиб чиқиши учун метафора бўлиб хизмат қилади.

Осмон ва ер ости дунёсини боғловчи билим дарахти ва ҳаётнинг барча шаклларини боғловчи ҳаёт дарахти иккаласи ҳам дунё дарахти ёки космик дарахтнинг шакллари бўлиб, олам диний ва фалсафий манзараларида бир дарахт сифатида тасвирланган. Туркий мифологияда ҳаёт дарахти туркий халқлар санъатида кенг тарқалган мотивлардан биридир. Умр дарахти туркий маданиятнинг муҳим объекти бўлиб, туркий мифологияда ҳам тилга олинади.

Жумладан, қадимги туркий халқларнинг мифларидаги “одам” концептосферасининг яқин сарҳадига кирувчи “аёл” концептини воқелантирувчи “Умай она” мифонимин таҳлил қиламиз. Умай она Тангри эркакнинг севимли ёри сифатида ифодаланади, инсониётнинг яратилишидаги Одам Ота ва Момо Ҳаволарнинг образлари «одам» концептосферасининг дастлабки воқелантирувчи идентификаторлари деб биламиз. Ушбу Умай она Тангри эркак мифоантропонимлари тоғли алтай фольклорларидан туркий халқлари мифологиясига кириб келган хисобланади, ва мазкур мифнинг бизга етиб келган бир вариантида инсон дарахтдан яратилганлиги айтилади. Чунончи инсон зотининг отаси Олған (Улган), онаси Имай (Ымай яъний Умай) деб берилади, келтирилган мифолегемалар айрим туркий халқларининг мифларида икки дараҳт сифатида таърифланади. Айнан шу сабаб бўлса керак, тоғли олтай халқларининг урувлари шажараси символи *дарахт* хисобланади. Шу каби қорақалпоқ ҳалқида ҳам ҳозирги кунгача сақланиб келган дараҳт мифоними мавжуд бўлиб, унинг ифодаси юқорида келтирилган урувларнинг шажараси сифатида берилади.

Скандинавия мифологиясида ҳаёт дарахти Иггдрасил, жаҳон дарахти, массив дарахт (баъзан Шумтол ёки Тол) каби синонимлар билан маълум, инглиз адабиётдаги кўплаб мифлар у билан боғлиқ. Игепарастлик давридан бошлаб, муқаддас дарахтларга сиғинишнинг қолдиқлари ҳали-ханууз айрим фолклор жанрларида ва маросимларда сақланиб қолган. Масалан, Тор эмани, муқаддас Уппсала дарахти ва Ирминсул ёғоч устуни. Скандинавия мифологиясида Идунннинг саватидаги олма худоларни ўлмаслик билан таъминлаши айтилган.

Олтин қадимги дунёда одамлар учун ҳар доим алоҳида мифологик маънога эга бўлган. Миф ва афсоналарда олтин энг кенг тарқалган металл, худоларнинг доимий ҳамроҳи сифатида ифодаланган. Кўпинча қадимги одамлар олтинни бойлик, қудрат ва куч билан боғлашган. Мифларда одатда олтиндан ясалган кўплаб рамзий буюмлар ҳақида таърифланади. Олам миллий ва лисоний манзараларида олтин ҳар доим Қуёш билан таққосланиши характерли ҳолат ҳисобланади.

Қадимги Миср мифларига кўра узоқ вақт олдин Қуёш ерга ёмғир томчилари бўлиб ёғилган ва олтин сифатида қолиб кетган деб юритилади. Қадимги мисрликлар учун Қуёшнинг рамзи олтин бузоқ бўлиб, уни осмон маъбудаси Нут тонгда туғади. Тушгача бу бузоқ катталашади ва буқага айланади - Ра худосининг мужассамланиши. Кечқурун Нут маъбуда қуёш буқасини ютиб юборади ва эрталаб яна олтин бузоқ - Қуёшни туғади.

Қадимги инклар олтинни қуёш худоси Инти билан боғлашган, у одатда олтин диск сифатида тасвирланган. Инклар мифологиясида афсонавий Мансо Куско шаҳрин яратувчи ва ўзини қуёш худоси Инти болалари деб атайди. Скандинавия мифологиясида момақалдироқ ва бўрон худоси Торнинг олтин сеҳрли болғаси бор эди. У билан у одамларни дев ва йиртқич ҳайвонлардан ҳимоя қилган. Унинг рафиқаси Сив, унумдорлик маъбудаси, гномлар томонидан ясалган жуда узун олтин сочлари бор эди. Ирландия фолклорида афсонавий мавжудот - лепреконлар тасвирланган. Бу кичкинагина туппалак одам бироз гномга ўхшайди, аммо бутунлай яшил рангда кийинган. Мифга кўра, ҳар бир леприконда олтин хўмча бор экан. Қадимги славянлар тинчлик ва сукунат маъбудаси - Олтин Хотин (Золотая Баба)ни билишарди. Ғарбий Сибирнинг шимолида, Ханти ва Манси халқларида ажойиб ва сирли зарҳал бутга сиғинишади. Бу одамлар уларга юзлаб йиллар олдин Сибирда яшаган ва унинг ўлимидан кейин олтинга айланган маъбуда ёрдам берганига ишонишади. "Олтин аёл" учун ов бугунги кунгача давом этмоқда, баъзилари бебаҳо афсонавий ёдгорликни қидирмоқда, бошқалари эса шунчаки олтин.

Масалан қадимги туркий халқларга бирдек яқин мифлардаги мифолегема «Уммай она» образи «она ва болаларнинг химоячиси» ёки «Аёл Худоси/Тәңір-әйел» маъноларида қўлланилиб келган. Уммай она/Ұмай ана меҳр-шафқат эталони сифатида туркий халқларнинг когнитив онг базасин шакллантирган. Умай она символи уч бурчак, Ой, тароқ, қайчи ва ўқ ҳисобланган. Унинг ранглари оқ ва кумуш ранг бўлган. Ташқи кўринишига кўра “Умай” оқ-сариқдан келган, қунғироқ-тилла ранг сочли, чиройли аёл, жумладан аскарлар ва хоқоннинг хотинига ҳомийлик қилувчи маъбуда бўлган.

Айнан юқорида келтирилган мифологик маълумотларга кўра “ташқи кўриниш” мавзуий гуруҳига оид мисоллардаги асосий компонентларнинг тадқиқ килинаётган ҳар иккала тилда умумий хусусиятлари мавжуд, масалан: ***Сулыў-сулыў*** *емес, Сүйген* ***сулыў****; Перииниң өзи* ***сулыў****, Курбақаның көзи* ***сулыў****; Ўатан күннен* ***сулыў,*** *Алтыннан қымбат; Көркимди керсең көринер, Масайраған* ***арыўдай****, Өзиниң пикири туп-туўры өз баласы* ***сулыўдай; Түси*** *келиспегенниң, Иси келиспейди;* ***Қара кисиниң*** *қаны шыққанша,* ***Сары кисиниң*** *жаны шығады; Жаманның пайдасын айтсаң,* ***Түси*** *оңып сала береди;* ***Алтын-гүмис*** *абзалын өлгеннен соң не керек;* ***Алтын*** *отта белли, Адам мийнетте белли; Арпа, бийдай ас екен,* ***Алтын,*** *гүмис тас екен; Алтын ериң атқа тийсе,* ***Алтынын*** *алда отқа сал; Жаман достан мал татлы,* ***Алтынлы*** *үйден жан-татлы; Ийтин мойныңа* ***алтын*** *қарғы байласаңда, Ийт жумысын ислейди;* ***Алтының*** *болса азбайсаң, Сандалып бийкар саспайсаң; Ақыллының белгиси,* ***Алтыннан*** *келер сөзлери, Ақылсыздың белгисин, Айтып турар көзлери; Аспанда* ***алтын*** *айдың нуры кетпес; Дәнекер менен қайнатып қурыта алмас оны мыста,* ***Алтын*** *менен алып болмас қалған кеўилди; Шәҳәрдиң сәни-****терек****; Ат не болар жалдан соң, Ер не болар малдан соң; Қубылып турған* ***байтерек****, Куўрай болар деседи; Өскен* ***теректиң*** *тамырын шаппа;* ***Шаштың*** *кирин тарақ алады, Жақсы аты тарaққа қалады; Аман болса бул басың, Тағы шығар бул* ***шашың;***

Қорақалпоқ олам паремиологик манзарасидаги мифологик концептосфера бирликларидан “алтын”, “байтерек (терек)”, “сулыў” каби умумий воқелантирувчилар аниқланди, зеро “шаш”, “арыў”, “қара”, “сары” каби лисоний бирликлар фарқли компонентлар учрайди. Жумладан, мазкур компонентлар ичида шаш мифологик концептосфера бирлиги хисобланади ва унинг ҳар иккала тадқиқ қилинаётган маданиятларда ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Скандинавия мифологиясидаги Тор худосининг рафиқаси Сивнинг сочи Локи томонидан олиб ташлангандан сўнг гномлар томонидан ясалган жуда узун олтин сочлари бўлган. Туркий халқларининг мифологиясида Уммай онанинг қунғироқ-тилла ранг узун сочи бўлиб, аёллар туғадиган пайт Уммай она узун

сочларин ейиб аёл ва чақалоқни ҳимоялайди. Сочлар сакрал дискурсда ҳам ифодаланади.

Тадқиқотчиларнинг фикрича, «миллий - маданий белгилар баҳоловчи ахборот орқали воқеланади. Маданий белгилар нафақат мазмуний планда, балки лисоний нуқтай назардан ҳам образли кўриниш олиши мумкин. Паремияларнинг бу хусусияти воқеликни кенг миқёсда тасвирлашга йўл қўймасдан, иложи борича қисқа ва образли ифодалашда гавдаланади.

Мифологик концептосфера бирликлари олам паремиологик манзараси ботинан ва зоҳиран гавдалантирувчи паремиялар одамнинг умумий «паремиологик портрети» ин ҳосил қилади ва мифологик онг реликтларин когнитив-дискурсив ёндашув ёрдамида идрок қилишга мумкин яратади. Шу билан бирга, қадимги одам ҳайвонлар дунёсини инсонга ўхшатиб, тимсол қилган. Ҳайвонлар ҳақидаги энг оддий мифлар ҳайвонларнинг индивидуал белгиларини сақлаб қолган ва одамларга тушунтиради. Атроф-муҳитни инсон томонидан талқин қилиш унда содир бўлаётган ҳодиса ва ҳолатларни тушунтириш орқали содир бўлганлиги сабабли, бу мифларнинг асосий хусусияти этиологизмдир. Кейинги даврдаги ҳайвонлар ва қушлар ҳақидаги мифлар тотемик характерга эга.

Хулоса қилиб, таҳлил асосан икки ёндашув воситасида амалга оширилади: 1) маданий қадриятлар мифологик концептосфералар доирасида таҳлил қилиш, 2) олам паремиологик манзарасида мифологик концептосфера бирликларин воқелантирувчи бирликларни когнитив-дискурсив ёндашув асосида таҳлил қилиш. Паремиялар ифодалайдиган маънолар таҳлилида уларнинг ўзи мансуб этномаданиятга, ўзига хос хусусиятларига алоҳида эътибор берилди. Бундан мифологик концептосфера бирликларининг воқелантирувчилари мақол таркибида ифодаланганда унинг деривацион базасига мос келмаслик ҳолати аниқланди. Ҳар бир паремиядаги мифологик концептосфера бирликларининг компонентлари унинг таянч сўзларига боғлик. Аммо тил соҳиблари онгида концептосфера марказий қисмининг муайян лексик ва фразеологик бирликлар билан боғлиқ бўлиши у ёки бу сўзнинг паремия таркибида мавжуд бўлишига ҳар доим ҳам олиб келавермайди ва имплицит маънода қўлланилади.

Литература

1. Байбурина А.К. Мифологема. //Народные знания. Фольклор. Народное искусство. -М.: 1991. -С.78.
2. Мелетинский Е.М. Избр.статьи. Воспоминания. -М.: РГГУ, 1998, 576-б.
3. Попова Н.С. Мифопоэтический концепт как вид когнитивной метафоры: автореф.дис…канд.фил.наук. –Воронеж: 2001.
4. Топорков А.Л. Мифологема//Восточнославянский фольклор: Словарь научной и народной терминологии. –Минск: 1993.
5. Шафранская Э.Ф. Устное народное творчество: учеб.пособие. -М.: Академия, 2008.
6. Юнг К.Г. Архетип и символ. -М.: «Канон», 1991. –С. 330.
7. https://www.textologia.ru/slovari/literaturovedcheskie-terminy/mifologema/?q=458&n=348.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақола лингвистик факт ва жараёнларни чуқурроқ ўрганиш имконини берувчи лингвомаданий таҳлил методи ва когнитив-дискурсив ёндашув наздида олиб борилган тадқиқотни ёритади. Мақоланинг мақсади рақам номларининг таркибий-семантик тавсифини ва мифологик дискурсдаги концептосфера бирликларини воқелантирувчиларини ўрганиш. Тадқиқот рақамларнинг ҳозирги кундаги мавжуд хусусиятларини қўшимча элементлар билан тўлдириш имкониятини пайдо қилади.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются исследования, проведенные в рамках метода лингвокультурологического анализа и когнитивно-дискурсивного подхода, позволяющего глубже изучить языковые факты и процессы. Цель статьи заключается в изучении структурно-семантического описания числовых названий и создателей понятийных единиц в мифологическом дискурсе. Исследование открывает возможность дополнения существующих признаков чисел дополнительными элементами.

SUMMARY. This article discusses the studies carried out within the framework of the method of cultural linguistic analysis and the cognitive-discursive approach, which allows a deeper study of linguistic facts and processes. The purpose of the article is to study the structural-semantic description of numerical names and representations of conceptual units in mythological discourse. The study opens up the possibility of supplementing the existing signs of numbers with additional elements.

OLAM TIL ORQALI SHAKLLANADI

F.Q.Qodirova – *katta o'qituvchi*

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

Tayanch so'zlar: aloqa vositalari, til, tilshunoslik, belgi, gap.

Ключевые слова: средства общения, язык, языкознание, знак, речь.

Key words: means of communication, language, linguistics, sign, sentence.

Til muloqot va ifoda vositasi bo'lib, ko'pincha o'z yaqinlari va umuman jamiyat bilan aloqada "tabiiy ravishda" olinadi. Bu bizga dunyoni shubha ostiga qo'yish-ga, e'tiqodlarimiz bilan muloqot qilish va rivojlantirishga, e'iqodimizni tasdiqlashga va da'volarimizni tasdiqlash yoki rad etishga yordam beradi. Natijada, bu bizning shakllanishimizga va identifika-tsiyamizga to'liq hissa qo'shadi. Aslida, biz asosan tilni ongsiz ravishda mashq qilamiz, chunki bu muntazam faoliyat tabiiydir.

Til - real bilan jonli aloqada "men"ning ifodasi yoki namoyon bo'lishidir. Til - murakkab aloqa tizimlarini ishlab chiqish, egallash, saqlash va foydalanishni o'z ichiga olgan tizim bo'lib, bu jarayonlarni ta'minlaydigan inson qobiliyatlarini bildiradi. Inson tili mahsuldorlik va ko'chish xususiyatlariga ega va butunlay ijtimoiy konventsiyalar va o'rganishga bog'liq [1:25]. Tilni aloqa tizimi sifatida ilmiy tadqiq qilish tilshunoslik sohasiga kiradi. Tilshunoslikning eng yirik namoyandalari orasida Ferdinand de Sossyur va Noam Xomskiy bor. Til va uning tafakkur bilan aloqasi sotsiologiya, falsafa, psixologiya va nevrologiya, filologiya kabi boshqa fanlar ham qiziqtiradi.

Inson miyasidagi tilning fiziologik asoslari neyrolingvistika tomonidan o'rganilmoqda. Nutqning artikulyatsiyasi fonetika tomonidan o'rganiladi. Tilshunoslik til va tillarni to'g'ri tavsiflash imkonini beradi. Barcha tillar ma'lum belgilarni ma'nolar bilan bog'laydigan semioz jarayoniga tayanadi. Shunday qilib, og'zaki, ishorali va teginish tillari fonologik tizimni o'z ichiga oladi, bu belgilar so'zlar, morfemalar va sintaktik tizim kabi ketma-ketlikni shakllantirish uchun qanday ishlatilishini belgilaydi, bu esa so'zlar va morfemalarning jumlalarni yaratish uchun qanday birlashishini aniqlaydi. va ifodalar [2:298].

Tilni o'zlashtirish odamlarda erta bolalik davrida ijtimoiy muloqot orqali boshlanadi. Til millat, xalq, qabila boyligidir. Unda xalqning butun ma'naviy tajribasi, madaniy qadriyatlari, tarixiy taraqqiyot yo'li, turmush sharoiti, atrof-muhit, mamlakat tabiati o'z ifodasini topadi. Tildan foydalanish insoniyat madaniyatida chuqur ildiz otgan bo'lib, u o'zining kommunikativ funktsiyasidan tashqari, guruh bilan identifikatsiya qilish, ijtimoiy tabaqalanish, ijtimoiy kontekstga bog'lanish va ko'ngil ochish kabi turli funktsiyalarni bajaradi [3:139]. Lingvistik tadqiqot ob'ekti sifatida "til" atamasi ikkita ma'noga ega: mavhum tushuncha va til tizimi, masalan, rus tili. Tilshunoslikning zamonaviy intizomini belgilab bergan shveytsariyalik tilshunos Ferdinand de Sossyur uchta atama o'rtasidagi farqni